

ՆՇԱՆԱԽՈՐ ՀԱՅ ԿԻՆԵՐ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՄԷՋ

Անոնցմէ՝ որոնք պատմութիւնը հաճած է յիշել՝ միայն երեք հատ ծանօթ են ինծի:

Առաջինն. Պատր ու՛տ Տուժա:

Արար պատմիչ ճալալէտտին ալ Սուրուքի՝ խօսելով Պաղտատի Խալիֆայ Ալ Գալիմ-Պի-Ամ-րի՝ լլահի մասին՝ կը վկայէ որ «Անոր մայրը գերուհի Հայ հարճ մըն էր Պատր ու՛տ Տուժա կամ ըստ ոմանց Գաթր ու՛տ Նատա անուամբ» (1): Ապտուլ Ֆարաճ Պար Հէպրաիուս կը վկայէ որ նոյն այս Գալիմի մայրը Հայ էր՝ ըսելով «Արդ այս կինը Հայ էր ցեղով» (2): Զի ծանօթացներ թէ ան գերուհի կամ հարճ էր:

Հայուհի՝ Պատր ու՛տ Տուժա կամ այլ անուամբ Գաթր ու՛տ Նատա մայրը ըլլալով Գալիմ Խալիֆային, կինը եղած կ'ըլլայ Գալիմի հօր՝ Ալ Գատիր Պիլլահի: Արդ կ'արժէ որ անոնք քանի մը տողով հոս ներկայացունք:

Ալ Գատիր Պիլլահ Ապու՝ Լ Ապպաս Ահմատ-պի-Խապ-պ-իլ Մուզդատիր ծնած է 947 թուին. Խալիֆայութեան յաջորդեց՝ իր եղբոր Ադ Դալի լիլլահ Ապու Պապր Ապտուլ Գարիմ խալիֆային 991 թուին դահազուրկ ըլլալուն վրայ: Այսպէս Ալ Գատիր 991ին Պաղտատի խալիֆայութեան բարձրացաւ: Ան մեռաւ ըստ Պար Հէպրաիուսի 1030 թուին 87 տարու: Պար Հէպրաիուս անոր մասին կը յիշէ որ «Ան առաջնակարգ մարդ մըն էր, համեստ (կամ ժուժկալ), եւ չէր իր նախորդներուն նման խռովասէր ապրող» (3): Սուրուքի սակայն Ալ Գատիրի մահը կը նշանակէ 29 նոյեմբեր 1031ին Կիրակի

գիշեր: Իրեն յաջորդեց իր որդին Գալիմ:

Ալ Գալիմ-պի-ամրի՝ լլահ Ապու Ճաաֆար Ապտուլլահ ծնած է 1000 թուին: Ինչպէս ըսի՝ մայրը ցեղով Հայ էր, եւ իբր գերուհի տարուած Պաղտատ Ալ Գատիրի արքունիքը ուր անոր հարճը կ'ըլլայ եւ հետզհետէ մայրը Ալ Գատիրի որդւոյն ու յաջորդին Ալ Գալիմի: Ալ Գալիմ զահ կը բարձրանայ 1031ին: Իսկ ուլ Ադիր կը վկայէ որ Ալ Գալիմ « վայելուչ էր, գրաւիչ տեսքով, ժուժկալ կենցաղով, բարեպաշտ, ջերմեռանդ, գիտուն, Աստուծոյ վերայ ամբողջապէս վստահող, ողորմասէր, համբերող: Մշտան էր գրական դարդացման մէջ եւ գրելու վարպետ, անյապաղ՝ արդարութեան եւ բարեգործութեան մէջ, բոլոր պահանջները քննող եւ իրմէ ինչ որ խնդրուէր մերժել չցանկացող» (4): Պար Հէպրաիուս ալ գովասանքով կը խօսի այս Խալիֆային մասին որ հետզհետէ Սելճուքներուն եւ ի մասնաւորի Տուղթիլ պէկին ձեռքը խաղալիք եղաւ՝ չկարենալով դիմադրել: Ալ Գալիմ իր ազդեցութիւնը կորսնցուց 1058ին վերջ: Երկար եւ խառնակ եղաւ Ալ Գալիմի խալիֆայութիւնը: Ան մեռաւ 2 Ապրիլ 1075ին չորեքշաբթի գիշեր:

Ալ Գատիրի հարճ ու կին եւ Ալ Գալիմի մայր էր Պատր ու՛տ Տուժա Հայ գերուհին: Հայ ըլլալէն աւելի ծանօթութիւն մը չունիմ իր ծագման մասին: Ծննդեան թուականին հետ միւս բոլոր յարակից պարագաները կը պահսին մեզի: 1000 թուականին ան կը ծնի Ալ Գալիմ որդին: Անոր նկարագրին մասին գուցէ օգտակար ըլլայ անոր անուան թարգմանութիւնը. Պատր ու՛տ Տուժա արար, երէն կը նշանակէ Խաւարի Լիալուսին: Դարձեալ հետաքրքրական է անոր տրուած Գաթր ու՛տ Նատա անունը, որ արարեէն կը նշանակէ Յօղակաթ կամ Յօղակա-

1) History of Caliphs, by Jalaluddin as Suyuti, Calcutta 1881, p. 437.

Յիշեմ որ խալիֆայ Մոսթատիւտ Պիլանի կնոջ անունն ալ Գաթր էն նատայ էր:

2) The Chronography, London, 1932. Vol. I., p. 214.

3) Անդ, էջ 192:

4) Suyuti, p. 437.

թիւ: Պար Հէպրաիուսի վկայութեամբ ան 1058ին ողջ էր գեռ, որովհետեւ ըստ այս ժամանակագրին երբ Պասասիրի եւ Գուրայիւ 1058ին Պաղտատ մտան, Գայիմը ուղտամբարձ Հատիղահ աքսորեցին, եւ Եգիպտոսի խալիֆայ Մուսղանսիրը Պաղտատի ալ խալիֆայ հռչակեցին, նոյն խկ անոր անուամբ Տինար եւ Զուզէ դրամ կոխեցին: «Եւ խալիֆայ Գայիմի մայրը Պասասիրիին մարդ զրկեց իր սղահուրտած տեղէն, եւ ըսաւ. «Անօթութենէ կը մեռնիմ, եւ ես քեզմէ կը խնդրեմ որ զթութիւն ունենաս ինծի հանդէպ»: Այն ատեն ան (Պասասիրի) մարդ զրկեց եւ բերել տուաւ դայն եւ նստեցուց պալատին սենեակներէն միոյն մէջ, եւ անոր սենեկապանուհիներէն երկուքը նշանակեց անոր ծառայելու համար: Եւ ան (Պասասիրի) անոնց համար սահմանեց օրական տասներկու լիտր հաց եւ չորս լիտր միս, ըստ Պաղտատեան չափի: Արդ այս կինը Հայ էր ցեղով» (5):

Վերի վկայութիւնը ինծի կասկածիլ կուտայ որ խալիֆայի կին ու մայր այս Հայուհին հասարակ ծագումէ չէր, եւ ոչ ալ սովորական հարէմի հարձ: Ան Պաղտատի մէջ ունեցած է աղքատութիւն եւ յարդ որ ստիպուած էր Պասասիրիի դալէն առաջ պահուրտիլ: Պասասիրի եւ Գուրայիւ օգնեցին ոչ միայն Գայիմի Հայուհի մօր, այլ նաեւ խալիֆային կինը՝ Արսլան խաթունը՝ Տուղրիլ բէկին զրկեցին: Շատ ցաւալի է որ Գայիմի Հայուհի մօր մասին մեղի կը պակսին ուրիշ տուեալներ: Անոր մահուան թուականն իսկ անծանօթ կը մնայ:

Երկրորդ. Շէղերէդ-Էտտուր Սուլթանուհին:

Արար պատմիչ Մադրիսի իր Էստուլուզ Լի Մարիսէդ Իլ Տուվէլ Իլ Մուլուք (Թաղաւորաց տիրակալութեան զիտութեան ճանապարհը) կարեւոր գործին մէջ որ Սալատինի ցեղին, այսինքն Քիւրտ-Էյուպեաններուն տան, ինչպէս նաեւ Մամլուք-Պահարիներուն տան պատմութիւնն է, կը յիշէ Շէղերէդ-Էտտուր սուլթանուհին Եգիպտոսի:

Յիշողութիւնները թարմացնելու համար

Մադրիսի հետեւելով ըսեմ որ Մէլէք-ուլ-Գեամիլ Գամասկոսի մէջ մեռաւ 10 Մարտ 1238ին ու յաջորդ օր իր տեղը նոյն քաղաքին մէջ Սիւրիոյ եւ Եգիպտոսի Սուլթան հռչակուեցաւ Մէլէք-ուլ-Ատիլ-Մէլիֆէտտին, որ իր երկու որդիներէն մին էր եւ Սալատինէ վերջ եօթերորդ զահակալը: Մէլէք-ուլ-Ատիլ իր զեղիս ապրելակերպին համար զահագուրկ եղաւ եւ իրեն յաջորդեց իր եղբայրը Նէճմ-էտ-Տին որ 1240 մայիս 3ին Գահիրէ մտնելով հոն Սիւրիոյ եւ Եգիպտոսի Սուլթան հռչակուեցաւ: Նէճմ-էտ-Տին իր իշխանութեան ներքին եւ արտաքին գործերը կարգադրեց ձեռնհասօրէն: Իր օրովն էր որ Ֆրանսայի Լուի Իններորդը, ծանօթ իբր Սուրբ Լուի, իր խաչակրութեան սկսաւ: Նէճմ-էտ-Տին մեռաւ 1249 նոյեմբեր 22ին, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Գուրան - Շահ:

Նէճմ-էտ-Տին ամուսնացած էր Շէղերէդ-Էտտուր անուն իշխանուհիի մը հետ, որուն համար Մադրիսի կը գրէ որ «Այս իշխանուհին թուրք էր, սակայն ուրիշներու ըսածով Հայ» (6): Նկատելով այս ատենները եւ մանաւանդ ասկէ քիչ առաջ Հայոց վայելած զիրքը Եգիպտոսի մէջ, Շէղերէդ-Էտտուրի Հայուհի ըլլալը ընդունելի կը գտնեմ: Պար Հէպրաիուս թուրք կը նկատէ, իսկ Սուլթուդի անոր աղբուրթեան մասին ըսն մը չ'ըսեր:

Անոր անուան գալով՝ Պար Հէպրաիուս կ'ըսէ թէ Շալարապ Ատ-Տուրար էր, որ Մադրիսի Շէղերէդ-Էտտուրին մէկ ձեռն է: Սուլթուդի կը մանրամասնէ ըսելով որ անոր բուն անունը Ում խալիլ էր, որ կը յորջորջուէր Շալար ուտ Տուրը, որուն հայերէնը Մարգարտացօղի համիմաստ է: Սուլթուդի կը պատմէ որ Նէճմ-էտ-Տին, որուն Սուլթան ալ Մէլէք աղ Սալիհ անունը կուտայ, մեռաւ 1249 նոյեմբեր 22ին զիշերը: «Իր կինը Ում խալիլ, Շալար ուտ Տուրը կոչուած, անոր մահուան յուրը պահեց եւ իր որդին Գուրան Շահը ալ Մէլէք ալ Մուստաամը կանչեց, որ եկաւ, սակայն կարճ ժամանակ վերջ ան սպաննուեցաւ Մուհարամի

5) The Chronography, vol. I. p. 214.

6) Chronicles of the Crusades, London, 1865, p. 553.

մէջ 648ին (Հիւրէղի, որ Քրիստոսի 1250ը կ'ընէ)» (7): Մագրիսի աւելի մանրադատում եւ ճշգրիտ կը ներկայացնէ այս Սուլթանուհիին կեանքը: «Անմիջապէս որ Սուլթանը (Նէմֆէտ-Տին) մեռաւ, Սուլթանուհի Շէղերէթ-Էտտուր, իր կողակիցը, լուր զրկեց Ֆախրէտտին հրամանատարին եւ ձէմալէտտին ներքինին, անոնց տեղեկացնելու համար Սուլթանին մահը, եւ անոնց օժանդակութիւնը խնդրելով պետութեան ծանրութիւնը այս նեղ ժամանակին տանելու համար: Երեքն ալ վճռեցին Սուլթանին մահը զաղտնի պահել, եւ անոր անուամբ զործել իրր թէ ան ողջ ըլլար: Անոր մահը չպիտի հրապարակուէր մինչեւ Դուրան-Շահի գալը, որուն զրկուած էին յաջորդական պատգամաւորներ» (8): Սակայն Փրանսացի ինչակիրները արդէն իմացած էին մահուան լուրը:

«Երբ Դուրան-Շահ իր հօրը Նէմֆէտ-Տինի մահուան լուրը իմացաւ, ճամբայ ելաւ Հիւսն-Քէյֆաէն: Ռամատանի 15ն էր երբ ճամբայ ելաւ, միայն 50 ձիաւորներով, եւ այդ ամսուն վերջը Դամասկոս հասաւ: Սիւրիոյ բոլոր քաղաքներուն կառավարիչներուն հպատակութիւնը ընդունելէ վերջ, Չորեքշաբթի օր մեկնեցաւ Շէվալի 27ին, եւ Եգիպտոսի ուղին բռնեց: Իր ժամանման լուրը Մուսլիմաններուն կորովը բարձրացուց: Նէմֆէտ-Տինի մահը չէր հրապարակուած դեռ, Սուլթանին ծառայութիւնները բոտ սովորականին կը կատարուէին, իր պաշտօնեաները իր սեղանը կը յարգարէին՝ իբր թէ ան ողջ եղած ըլլար, եւ ամէն հրաման իր անուամբ կը տրուէր: Սուլթանուհին կը կառավարէր երկիրը, եւ իր խելքով ամէն բանի միջոցը գտաւ: Դուրան-Շահին հասնելուն լուրը իմանալուն պէս, անոր սպասաւորեց, եւ մէկդի դրաւ վեհապետութիւնը, անոր յանձնելու համար զայն: Այս իշխանը անհամբեր էր իր բանակին գլուխը անցնելու (9): Դուրան-Շահի օրով անասելի անգթութիւններ զործուեցան ինչակիրաց գերիներուն դէմ:

«Այս Սուլթանին տխուր եւ քաշուած կեանքը

քր իր ժողովուրդին միտքը զրկեց: Ան ոչ ոքի կը վստահէր բացի Հիւսն-Քէյֆէն իր հետ բնակած քանի մը ընտրեալներէն, որոնց յանձնած էր պետութեան գլխաւոր պաշտօնները, իր հօր ծերունի նախարարներուն տեղ: Ամենէն աւելի որոշ ատելութիւն ցոյց տուաւ Մէմլուքներուն դէմ, թէ եւ անոնք վերջին յաղթութեանց (Խաչակրաց դէմ) մեծապէս նպաստած էին: Իր ցոփութիւնները սպառեցին իր եկամուտները, եւ իր կարիքները մատակարարելու համար, ստիպեց Շէղերէթ-Էտտուր Սուլթանուհին իր հօր հարստութեան հաշիւը տալ: Սուլթանուհին, վրդովալ, Մէմլուքներուն օգնութիւնը խնդրեց, անոնց ներկայացնելով ծառայութիւնները զոր ինք մատուցած էր պետութեան շատ զբաւարին շրջանին, եւ ապերախութիւնը Դուրան-Շահի, որ իրեն պարտական էր իր կրած թաղը: Այս գերիները, արդէն զրկուած Դուրան-Շահի դէմ, շտատանեցան Սուլթանուհին կողմնակցելու, եւ վճռեցին Սուլթանը սպաննել: Այս նպատակը իրագործելու համար, անոր սեղան նստած ժամանակը ընտրեցին, Պիպարս-Էլ-պընտուխտարի առաջին հարուածը տուաւ իր սրով (10), եւ թէ եւ ան իր ձեռքով բռնեց, այլ կորսնցուց իր մատները»: Հուսկ զաւաղիրները կը սպաննեն Սուլթանը որ էյուպեաններուն վերջինը եղաւ: «Դուրան-Շահի սպանութենէն վերջ, Սուլթանուհի Շէղերէթ-Էտտուր Եգիպտոսի վեհապետուհի հռչակուեցաւ, որով առաջին գերին էր որ այս երկրին վրայ տիրակալեց: Այս իշխանուհին Թուրք էր, սակայն կ'ըսեն որ Հայ էր: Սուլթան Նէմֆէտ-Տին զնած էր զայն, եւ զայն կը սիրէր այնքան յուսահատօրէն որ պատերազմներուն իսկ իր հետ կը տանէր, եւ բնաւ զայն չէր լքեր: Ան Սուլթանէն որդի մը ունեցաւ, ինչիլ անուամբ, որ մեռաւ շատ փոքր: Էմիր Ազէտտին-Էյպէղ, Թուրքօման ազգէ, բանակին հրամանատար կարգուեցաւ, եւ Սուլթանուհին անունը դրամի վրայ կոխուեցաւ» (11): Սուլթուղի կ'աւելցնէ թէ Էմիր Ազէտտին սպա սուլթանացաւ իրր Մուլղ Այպաղ, որ սա-

7) Suyuti, p. 491.

8) Chronicles, p. 546.

9) Անդ, էջ 599:

(10) Պար Հեպրաիուս տարբեր կը պատմէ:

11) Chronicles, pp. 552-553.

կայն 1257ին «սպաննուեցաւ իր կնոջմէն եւ անոր տեղ զահ բարձրացուցին իր որդին Մէլիք ալ Մանսուր» (12) :

Շէղերէզ-էտտուրի մահուան մասին միայն Պար Շէպրախու ծանօթութիւն կուտայ : Ան կ'ըսէ որ թուրքոման Աղէտտինէ վերջ թուրք զերի մը՝ Գութուզ՝ սուլթանութեան բարձրացաւ եւ կոչուեցաւ Մէլիք Մութաֆար : «Եւ ան սպաննեց Շալարազ Ատ-Տուրարը եւ անոր մարմինը շուներուն նետեց, այնպէս ցոյց տալով որ իբր թէ իր տիրոջ մահուան վրէժխնդիր կ'ըլլայ, սակայն իրականին մէջ զայն սպաննեց վասն զի կը վախճար որ ան զինք կը սպաննէ : Այլապէս ան երբեք զայն չպիտի սպաննէր, որովհետեւ համբաւաւոր էր իր զեղեցկութեան համար իբր կին, եւ կորովի դործունէութեան համար, որ տղամարդկային էր» (13) : Ասիկա կ'ըլլայ զամբանականը այդ տարաբաղդ զեղեց-

կուհիին եւ վարչադէտ Սուլթանուհիին որուն Հայ ծագում կը վերադրուի : Էմիր Աէյֆէտտին Գութուզ 1260ին զահ բարձրացաւ կարճ ժամանակի մը համար եւ նոյն տարին ինքն ալ սպաննուեցաւ, որով Հայ Սուլթանուհիին մահն ալ կատարուած կ'ըլլայ 1260ին :

Երրորդ - Շաուանէզ :

ԺԹ. դարուն մեծ համբաւ չահեցաւ սուսական յառաջացման թշնամի Շէյխ Շամիլ : Անգլիացի ուղեգիրը կը վկայէ որ Շամիլ ունեցած է երեք կիներ որոնցմէ մին վատ բնաւորութեամբ թաթար մըն էր եւ երիցագոյնը Շամիլի երեք կիներուն : Միւս երկուքն էին Շաուանէզ, Հայուհի մը, եւ Էմինէզ, Լէզկի մը, վերջինը միայն տասնեւեօթը տարու» (14) :

Ասկէ աւելի ծանօթութիւն կը պակսի ինծի :

Յ. ՔԻԻՐՏԵԱՆ

12) Suyuti, p. 492.

13) *The Chronography*, vol. I., p. 416.

14) *London to Persopolis*, John Ussher, London, 1865, p. 31.